

*

Giriş

İlim ve medeniyetin ana kaynağı, “yazılı malzeme” yani *kitaptır*. Bir kültür ve medeniyet kaynağı olarak, *kitabın* yeri ve önemi büyüktür. İslâm medeniyeti, kitap bakımından büyük bir kültürel mirasa sahiptir. Bu mirasta, özellikle İslâmî ilimlere dair telif edilmiş olan eserler, önemli bir yer tutmaktadır. Muhtelif asırlarda ve değişik coğrafyalarda, Müslüman müellifler tarafından İslâmî ilim dallarının her birinde çok sayıda kıymetli eser yazılmıştır. Müslümanların sahip oldukları bu zengin kültür mirasından, bazı müsteşrikler de övgü ve takdirle bahsetmektedir.

Bir eserin, müellifin kaleminden çıktığı şekliyle muhafaza edilerek, sonraki nesillere aktarılması ilmî bir sorumluluktur. Bilindiği gibi, matbaanın icadından önceki dönemlerde, kitaplar müstensihler tarafından elle yazılarak çoğaltılıp yayılmaktaydı. Bu durum, doğal olarak, “yazma nüshaların” güvenilirlik problemini beraberinde getirmiştir. Nitekim, müstensih hataları, yazma nüshaların neşrinde çözülmesi gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu yüzden, İslâm âlimleri, özellikle de muhaddisler, eserlerin müellifin kaleminden çıktığı şekilde korunmasını ve sonraki nesillere bu şekilde aktarılmasını sağlamak için büyük gayret sarf etmişlerdir.

İslâmî ilimler, hicrî ilk üç asırda, tekâmüllerini tamamlayarak, kaynak eserlerine kavuşmuştur. Bilhassa, Hadis ilminin altın çağı olarak bilinen hicrî üçüncü asırda “temel hadis kaynakları” yazılmıştır. Bu asırdan itibaren, “hadis nakil işi”nin yerini, artık muhaddisin hocalarından okuduğu kitaplar almaya başlamış, bu yüzden “eserlerin müelliflerine kadar varan isnatların zikri”ne büyük önem verilmiştir.

Muhaddisler, ilk asırlarda hadislerin rivâyetinde gösterdikleri dikkatin aynısını, sonraları, hadis kitaplarının naklinde de göstermişlerdir. Nasıl ki, hadislerin; “hocadan dinleme, ona okuma, icâzet vb.” gibi yollarla alınması gerekiyorsa, yazılan bir eseri de müellifinden bu şekilde almak gerekli görülmüştür. Böylelikle, kitaptaki bilgilerden istifade etmek ve onları başkalarına aktarmak için, ya doğrudan veya vasıtalı olarak müellifinden izin alınmış olmaktadır. Hadisçiler, kitapları, müellifinden bu şekilde geçerli bir nakil yoluyla almayanların ilmüne fazla itibar etmemişlerdir.

HADİS EDEBİYATINDA MU‘CEM-MEŞYAHA TÜRÜ KİTAPLAR*

(Muhaddislerin Kaynak Eserlerin
Korunmasına Yönelik Çalışmaları)

Mehmet EREN

Doç. Dr., S.Ü. İlahiyat. Fakültesi
Hadis Öğretim Üyesi

* Bu makale, yazanın *Hadis İliminde Rical Kitapları ve İlmî Değerleri* adlı doktora tezinin son bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Ne var ki, bütün bu itina ve çabaya rağmen, yazma nüshaların hatasız olduğunu iddia edemeyiz. Onlarda, özellikle müstensihlerden kaynaklanan birçok okuma-yazma hatası bulunduğu bir gerçektir. Önemli olan, bu hataları asgariye indirmek için çaba sarf etmektir. Dolayısıyla, muhaddislerin, bu gaye için, epeyce emek ve mesai harcadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İslâm âlimleri, bilhassa kaynak eserleri koruyarak sonraki nesillere güvenilir bir şekilde aktarma gayesiyle, *mu'cem-meşyaha* adıyla müstakil bir ilim inşa etmişlerdir. Martin Plessner, bu tür kitapların Müslümanlara has olduğunu şu sözleriyle dile getirmektedir: "Müslümanlar, biyografiler ve değişik ilim dallarında âlimlerin telif ettiği eserlerin isimleri için müstakil bir ilim inşa ettiler. Bu, ister istemez, insanın, diğer milletlerin ve öteki kültürlerin de takip etmesini temenni ettiği güzel bir gelenektir."¹

Tarifi, Gelişimi ve İsim Olarak Kullanılan Terimler

Râvîlerin görüşüp hadis dinlediği hocalarının tespit edilmesi, Hadis ilminde hayâtî önemi haiz olduğu için, ricâl kitaplarındaki biyografilerde bu konuya geniş yer ayrılır. Öyle ki, tabakât-terâcim kaynaklarında, her bir biyografi sahibinin, mutlaka önemli hoca ve talebelerinin zikredilmesine çalışıldığı görülmektedir.

Muhaddisler, bu genel ricâl kitaplarının dışında, hocaları ve onlardan aldıkları rivâyetler için ayrıca *mu'cem-meşyaha* adıyla müstakil kitaplar telif etmişlerdir. Birçok muhaddisin en azından bir *mu'cem/meşyahası* vardır. Bu kitaplar, müellifleri büyük çoğunlukla görüşüp tanıştıkları kişiler hakkında bilgi verdikleri için, ilgili şahısların biyografileri hakkında ilk elden kaynaklar sayılır. Bunu dikkate alan ricâl kitapları müellifleri, biyografilerin çoğunda *mu'cem-meşyaha* kitaplarından istifade etmişlerdir.

Hadis edebiyatında mu'cem-meşyaha türü olarak bilinen çalışmaları şu şekilde tarif edebiliriz: Bunlar; "belli bir muhaddis veya âlimin, görüştüğü, ilim aldığı veya kendisine icâzet veren hocaları ile onlardan aldığı rivâyetler, okuduğu/icazetine sahip olduğu kitaplar için telif edilmiş eserlerdir". Bu tür ürünler için, isim olarak kullanılan terimler şunlardır:

1. *Mu'cem* (ç. *me'âcim*): Hadisçilerin ıstılâhında bu terim; "hadislerin, sahâbenin veya hocaların yahut beldelerin adlarına göre tertip edildiği kitaplar" için kullanılır. Kelime manasına uygun olarak, bunların hepsinde *alfabetik* tertip ağırlıktadır.² *Mu'cem* ismi, başlangıçta "alfabetik tertiple yazılan ve hadis hocalarının kısaca tanıtıldığı ve onlardan alınan birkaç rivâyetin nakledildiği kitaplara" verilmiş, ancak daha sonraları, "bir müellifin, hocalarına, ilim aldığı kişilere ve akranına tahsis ettiği kitaplar" için de kullanılır olmuştur.

¹ Münîrüddîn Ahmed, *Muslim Education and the Scholar's Social Status up to the 5 th Century Muslim Era in the light of Târikh Baghdâd* (trc. Sâmi es-Sakkâr, *Târîhu't-ta'lim 'inde'l-müslimîn ve'l-mekâneti'l-ictimâ'iyye li 'ulemâihim*, Riyâd, 1401/1981), s. 17.

² Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrefe li beyâni meşhûri kütûbi's-sünneti'l-müşerrefe* (İstanbul 1986), s. 135.

2. *Meşyaha* (ç. *meşyahât*): *Meşyaha*, kelime manası yaşlı demek olan “şeyh”in çoğuludur. Büyüklüğü ve saygınlığından ötürü, öğretmen ve hocaya da *şeyh* denilmiştir. Hadis literatüründeki ıstılâh olarak *meşyaha*; “muhaddisin, görüş-tüğü, hadis aldığı veya görüşme de kendisine icâzet vermiş olan hocalarını ve onlardan aldığı rivâyetlerini zikrettiği kitaplara”³ denmektedir. Buna göre *meşyaha*, *mu'cem* ile aynı anlamdadır. Fakat *mu'cem*lerde hocalar alfabetik tertip edilirken, *meşyahalarda* üç ayrı tertip şekli uygulanabilir: Alfabetik, vefat tarihlerine göre veya şehirlere göre. Bunlardan şehirlere göre tertip şekli daha az kullanılmıştır.⁴

3. *Bemâmec* (ç. *berâmic*): Farsça bir kelime olan *bermâme*, tüccârın metâ ve eşyasının kaydedildiği defter için kullanılır. Endülüslü âlimler, “bir muhaddisin, hocalarının isimlerini ve onlardan semâ ettiği eserlerin isnatlarını yazdığı kitaplara” bu adı vermişlerdir.

4. *Fehrese/Fehrest* veya *Fihrist* (ç. *fehâris*): Arapça'ya Farsça'dan geçen bu kelimenin sözlük anlamı “sayı grupları” olup, kitapların muhteviyatını (içindekileri) gösteren liste için de kullanılmıştır. Hadis ıstılâhında ise, bir şeyhin *merviyyâtını* topladığı kitaba verilen isimdir.⁵

5. *Sebet* (ç. *esbât*): Bir muhaddisin, sahip olduğu *merviyyâtını* yani rivayet hakkını aldığı dokümanlar ile hocaları hakkındaki bilgileri topladığı kitaba denir. Güvenilir, sözü hüccet olan muhaddis için “sebt” denir. Isnatlar ve hocalar, bir muhaddisin hüccetleri olduğu için, bunları ihtiva eden kitaplara da “sebet” adı verilmiştir.⁶

Son asırlarda, yukarıdaki terimlerden “sebet” doğu İslâm ülkelerinde; “*fihrist*” ise, batı İslâm ülkelerinde çok kullanılmaya başlamıştır. *Mu'cem* ve *meşyahalarda*, “hocalara ve onlardan alınan hadislere” ağırlık verilirken; son üç isimle telif edilen kitaplarda, daha çok, “rivâyetine hak kazanılmış kitaplara dair isnatlara” önem verildiğini söyleyebiliriz.

İlk asırlardaki *mu'cem-meşyaha* kitaplarının müellifleri, hocalarının adını-künyesini ve nispetlerini zikrettikten sonra, genellikle onlardan aldıkları âlî isnatlı veya pek fazla kimse tarafından bilinmeyen birkaç hadisi nakletmektedirler. Hicrî dördüncü asırdan itibaren, artık Hadis ilminde ana kaynakların telif edilmiş olması sebebiyle, *mu'cem-meşyaha* kitaplarında, hadislerin yerini, müellifin hocalarından okuduğu kitaplar almış, o kitapların müelliflerine kadar varan isnatların zikredilmesine gayret edilmiştir.

³ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrefe*, s. 140.

⁴ Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân, *el-İlân bi't-tevbih limen zemme ehle't-târîh*, nşr. Franz Rozenhal (*İlmü't-târîh 'inde'l-müslimîn* kitabı içinde, Beyrut 1403/1983), s. 605.

⁵ İbnü'n-Nedîm (385/995'ten sonra), muhtelif ilim dallarındaki müellifler ile onların kitaplarından bahseden ve bu konuda en eski kaynaklardan birisi kabul edilen kitabına el-Fihrist adını vermiştir. İbn Hayr (575/1179)'ın Fihrist'i ise diğer ilimlerdeki kitapları da ihtiva etmekle birlikte, büyük ölçüde Hadis ilmindeki eserleri söz konusu etmektedir.

⁶ Bu terimler için bkz. Kettânî, Abdülhayy b. Abdilkebir, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat* (Beyrut 1406/1986), l. 40-41; Şah Velîyyullâh Ahmed ed-Dehlevî, *İthâfu'n-nebîh fî mâ yahtâcü ileyhil-muhaddis ve'l-fakîh* (Lâhor 1389/1969), s. 18-19.

Bu dönemde, *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere, diğer önemli hadis kitaplarının, hocaların nezaretinde okunmasına veya icâzet yoluyla rivâyet haklarının alınmasına büyük önem verilmiştir. Bu eserlerin yazma nüshalarındaki semâ kayıtları yanında, bu konuda İbn Nutka diye meşhur olan Ebû Bekr Muammed b. Abdülğâñ'nin (629/1231) *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd* adında müstakil kıymetli bir eseri bulunmaktadır.⁷

Mu'cem-meşyaha kitaplarındaki biyografilerde, meşhur hadis kitaplarına ulaşan isnatlara bolca rastlanır. *Mu'cem/meşyaha* müellifleri, hocalarından semâ veya icâzet yoluyla rivâyet hakkını elde ettikleri kitapları, onların müelliflerine kadar varan isnatlarıyla zikretmeye büyük itina göstermişlerdir. Bu eserlerin büyük bir kısmını, meşhur hadis kitaplarının oluşturduğu görülmektedir.

Çeşitleri ve Özellikleri

Büyük muhaddislerin çoğu, öğrenim döneminde ders aldığı ve kendisine icâzet veren hocaları için bir *mu'cem/meşyaha* kitabı telif etmiştir. Bazen de, bir muhaddisin talebelerinden biri veya birkaçı, onun hocaları için böyle bir kitap derlemiştir. Sehâvî, *mu'cem/meşyaha* kitabı yazarların sayısı hakkında; "onların binden fazla olduklarını uzak görmüyorum"⁸ demektedir. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî (277/890), bu alanda, ilk kitap yazar kişi olarak bilinmektedir. Onun, "hocalarını, seyahat ettiği yerlere göre tertip ettiği" altı cüzlük bir *Meşyahası* vardır.⁹ Fesevî'den sonra, *mu'cem* ve *meşyaha* kitaplarının telifi artarak devam etmiştir.¹⁰

Mu'cem/meşyaha kitapları, onları yazarlar bakımından iki gruba ayrılır. Bazı muhaddisler bu kitapları bizzat kendileri telif ederken, bazılarının da öğrencilerinden biri onun adına bir *mu'cem/meşyaha* yazmıştır. Hadis talebelerinin, hocaları adına, onların hocaları için eserler yazma geleneği, sonraki asırlarda da devam etmiştir. Nitekim Zehebî, İbn Hacer gibi muhaddisler, değişik hocaları için bu tür kitaplar telif etmişlerdir.¹¹

⁷ Bu kitap, Kemâl Yûsuf el-Hût'un tahkiki ile Beyrut'ta 1408/1988'de basılmıştır. Takıyyüddîn el-Fâsî diye bilinen Muhammed b. Ahmed (832/1428), İbn Nukta'nın eserine iki ciltlik geniş bir zeyil çalışması yapmıştır. Fâsî'nin zeyili de, yine aynı muhakkik tarafından *Zeylüt-Takyîd* adıyla iki cilt halinde Beyrut'ta 1410/1990'de neşredilmiştir.

⁸ Sehâvî, *el-İlân*, s. 605.

⁹ Sehâvî, *el-İlân*, s. 607; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrefe*, s. 140-141. Eksik bir yazma nüshası için bkz. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-arabî el-İslâmî el-mahtû: el-Hadîsü'n-nebevî eş-şerîf ve 'ulûmühû ve ricâlühû* (Ammân 1411/1991), III, 1488.

¹⁰ *Mu'cem-meşyaha* kitapları için bkz. Sehâvî, *el-İlân*, s. 592-594, 605-609; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrefe*, s. 135-138, 140-142; 'Umerî, *Ekrem Ziyâ*, *Bühûs fi târîhi's-sünneti'l-müşerrefe* (Beyrut 1405/1984), s. 156-158; Zehrânî, Muhammed b. Matar, *'İlmü'r-ricâl neş'etühû ve tetavvurühû* (Riyâd 1417/1996), s. 222-225.

¹¹ Zehebî'nin bu şekilde yazdığı *mu'cem/meşyahalar* için bkz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, *ez-Zehebî ve menhecühû fi kitâbihî Târîhi'l-İslâm* (Kâhire 1976), s. 264-268. İbn Hacer'in yazdığı için bkz. *Abdulmün'im Şâkir Mahmûd, İbn Hacer el-'Askalânî ve dirâsetü mûsannafâtihi ve menhecühû ve mevâridühû fi kitâbihî el-İsâbe* (Bağdâd 1978), s. 495-498.

Mu'cem/meşyaha kitapları, muhtevaları yönünden de ikiye ayrılabilir. Onların bir kısmında, hocaların biyografileri üzerinde fazla durulmadan, sadece adı, künyesi ve nispeti zikredilerek, ondan gelen bir hadis veya rivâyet hakkı alınan kitaplar zikredilir. Meselâ *Mu'cemü esâmî meşâyihî Ebî Ali el-Haddâd* (515/1121) böyledir. Müellif, bu kitabında, genellikle, hocalarından duyduğu bir hadisi ve bu hadisi semâ ettiği tarihi belirtmekle yetinmiştir. Hicrî ilk beş asırdaki *mu'cem*lerin çoğunun bu şekilde olduğunu söyleyebiliriz. Hattâ, *el-Erbe'ün el-Büldâniyye* adı verilen ve müellifin, kırk ayrı beldeden, kırk ayrı hocadan aldığı hadisler için *kırk hadis mecmuaları* telif edilmiştir.¹² Silefi (576/1180) de, *Mu'cemü şüyûhi Bağdâdında* daha çok hocalarından aldığı *merviyyât* üzerinde durmaktadır.

Sehâvî, *mu'cem/meşyaha* türü eserlerin çoğunda, hocaların biyografilerine yer verilmediğini söylemektedir.¹³ Ancak, bu kitapların bir kısmında, hem biyografilere hem de *merviyyâta* önem verildiğini görmekteyiz. Meselâ Sem'ânî (562/1166), *et-Tabbîr fi'l-mu'cemî'l-kebîr*inde, hocalarını; kimlikleri, doğum tarihleri, hocaları, eserleri ve vefat tarihlerini açıklamak suretiyle tam olarak tanıttikten sonra, onlardan rivâyet hakkını aldığı kitap ve cüzleri veya hadisleri zikretmiştir. Münzirî'nin (656/1258) *el-Mu'cemü'l-müterciminin* de böyle olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴

Kuzey Afrikalı ve Endülüslü muhaddisler, icâzete büyük önem vererek, daha çok icâzet yoluyla rivâyet etmişlerdir. Bunun bir neticesi olarak, onların, rivâyet hakkını elde ettikleri kitap ve cüzler için *mu'cem*, *fihrist* ve *berâmec* adıyla çok sayıda eser yazdıkları görülür. Öyle ki, bu tür bir kitabı olmayan muhaddis neredeyse yok gibidir. Bu eserlerde, hocaların tanıtılması yanında, daha çok, sahip olunan *merviyyâtın* isnatları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunların telifinde, genellikle şu üç metodun uygulandığı görülmektedir.¹⁵

1. Rivâyet hakkı elde edilen kitaplara göre tertip

İbn Hayr'ın (575/1179) *Fihristi* bunların en meşhur örneğidir. O, senedinin başında isimlerini zikretmenin dışında, hocaları hakkında hiçbir bilgi vermeksizin, rivâyet hakkına sahip olduğu kitap ve cüzleri, konularına göre sekiz bölüme ayırarak, onların müelliflerine ulaşan isnatlarını göstermiştir. İkinci bölümde ele aldığı "Hadis ve Hadis ilimleri ile ilgili kitaplar", *Fihristin* yaklaşık 1/3'ünü kaplamaktadır. Bu yüzden İbn Hayr'ın *Fihristi*, Hadis literatürü için oldukça önemli bir kaynaktır.

SÜİFD / 20

23

2. Hocalara göre tertip

İbn 'Atıyye (541/1146), *Fihristinde*, önce, kısaca hocalarından bahsetmiş, sonra onlardan aldığı *merviyyâtını* zikretmiştir. Ancak o, hocalarını, meşhur olduk-

¹² Birkaçı için bkz. Karahan Abdülkâdir, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis* (Ankara 1991) s. 28.

¹³ Sehâvî, *el-İlân* s. 605.

¹⁴ Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, *el-İmâm el-Münzirî ve kitâbühü et-Tekmile li vefeyâtî'n-nakale* (Necef 1968) s. 193-194.

¹⁵ Abdülazîz el-Ehvânî'nin, Endülüs'teki *berâmec* kitapları hakkında "Kütübü berâmicî'l-ulemâ fi'l-Endülüs" adında bir makâlesi vardır. (Mecelletü Mahedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye, c. I, cüz: I, s. 91-120, 1374/1955) Bu makâle, M. S. Toprak tarafından "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecleri'ne Dair Kitaplar" adıyla tercüme edilmiştir. (Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XX, yıl: 2004, s. 201-236)

ları ilim dallarına göre veya alfabetik olarak tertip etmemiştir. Halbuki Kâdî 'lyâz (544/1149), *Ğunyesinde*, hocalarını alfabetik tertiple sıralamıştır. Ali b. Muhammed er-Ru'aynî (666/1267) ise, *Fihristinde* onları meşhur oldukları ilim dallarına göre taksim etmiştir. *Fihristlerin* hocalara göre tertip edilmesinin en önemli sakıncası, bir kitabın icazetinin birden fazla hocadan alınması sebebiyle değişik yerlerde tekrar edilmesidir.

3. Önceki iki metodun birleştirilmesi

Bu metotla yazılan kitaplarda, hocaların kısa biyografileri ve rivâyet hakkı bulunan kitaplar iki ayrı bölümde işlenir. Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî'nin (749/1348) *Bemâmecî* böyledir. O, bu kitabının ilk kısmında; isimlerini, künyelerini, nispetlerini, doğum-ölüm tarihlerini kaydetmek suretiyle hocalarının kısa biyografilerini işlemiştir. İkinci kısımda ise; Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Edebiyât gibi çeşitli ilimlere dair bu hocalardan rivâyet ettiği kitap ve cüzler hakkında bilgi vermektedir.¹⁶

Bemâmec ve *Fihrist* müellifleri, her şeyden önce, rivâyet hakkını elde ettikleri kitap ve cüzlere dair, onların müelliflerine kadar varan isnatlarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunun yanında, bazen dolaylı olarak, başka hususlarda bilgi vermişlerse de, bunlar kayda değer miktarda değildir. "Büyük ve faydalı bir kitap" olarak tavsif edilen, Ebu'l-Hasen b. Mü'min'in (598/1201) *Buğyetü'r-râğîb* ve *münyetü't-tâlib* adlı günümüze ulaşmayan *bemâmecî* ise bunlardan farklıdır. O, bu kitapta, rivâyet aldığı hocalarının biyografilerini, ilmî ve ahlâkî üstünlüklerini anlatarak, onlar kanalıyla gelen birtakım hadisler ve haberler de nakletmiştir. Bu yönüyle *Buğyetü'r-râğîb*, doğu İslâm ülkelerinde telif edilen *meşyaha* kitaplarına benzetilmektedir.¹⁷

Önemleri ve Faydaları

Mu'cem-meşyaların çoğunun mukaddimesinde, bu eserlerin, "talebelerin hocalarının hocalarını ve rivâyetlerini bilme isteğinden" ötürü yazıldığı ifade edilir. Müellifler, bu kitaplarda, rivâyet hakkına sahip oldukları kitaplara dair âlî isnatlarını açıklar. Talebeleri de, bu kitapları onlardan almak suretiyle, o âlî isnatlara sahip olurlar.

Bir muhaddisin, görüşerek kendisinden ilim aldığı veya görüşmediği halde kendine icâzet veren kişileri tanıttığı ve onlardan elde ettiği rivâyetlerden bahsettiği *mu'cem-meşyaha* kitapları birçok yönden oldukça önemli kaynaklardır.

Öncelikle, bu kitapların müellifleri, genellikle büyük muhaddisler olup, değişik bölgelerde bulunan âlimlerle görüşmüş kişilerdir. Bu yüzden onlar, haklı olarak, hocalarının çokluğu ile övünmüşlerdir. Bu kitapların yazılma sebeplerinin başında, hoca-talebe arasındaki sevgi-saygı bağı gelir ki, mukaddimelerde bu husus açıkça ifade edilmektedir. İlim öğrendiği insanlardan övgü ve rahmetle bahsetmek, Müslümanların güzel bir geleneğidir. Öyle ki, talebe ve hocalar, sü-

¹⁶ Bu üç tertip hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülazîz el-Ehvânî, a.g.mkl., s. 96-108.

¹⁷ Abdülazîz el-Ehvânî, a.g.mkl., s. 108-109.

rekli birbirleri için hayır duada bulunurlar. Diğer bir telif sebebi, yine çoğunun mukaddimesinde görüleceği gibi, hadis talebelerinin, hoca ve arkadaşlarından bu tür kitapları yazmalarını istemiş olmalarıdır. Zira, her bir muhaddis, sahip olduğu kültür birikimini, bu kitaplar sayesinde, güvenilir bir şekilde talebelerine ve başkalarına aktarmış olmaktadır.

Mu'cem-meşyaha kitaplarının önemli ve faydalı yönleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Bu kitapların müellifleri, yakından tanıdığı hocaları ve kendileriyle ilmî manada irtibatı olan muâsırları hakkında bilgi vermektedir. Onların verdiği bu bilgiler, ilk elden olması ve bazen diğer kaynaklarda bulunmaması yönüyle oldukça önemlidir. Bu yüzden, *mu'cem-meşyahalar*, ricâl kitaplarının asıl kaynaklarından biri olmuştur.¹⁸

2. Bu kitaplar, bir nesilde yaşamış olan âlimlerin sayısını tespit için önemlidir. Çünkü bunların müellifleri, temasları olan bütün âlimleri zikretmeye çalışmışlardır. Halbuki genel *terâcim* kitaplarında, daha çok, meşhur olan simalara yer verilir. Bazen bir kişi, büyük bir âlim olduğu halde, değişik sebeplerden dolayı ünlü yayılmadığı için, biyografisi *terâcim* kitaplarına alınmamış olabilir. İşte fazla meşhur olmayan âlimlerin biyografilerini *mu'cem-meşyaha* kitaplarında bulabiliriz.

3. Bu eserler, içindeki biyografilerde genellikle tanıtılan kişilerin memleketleri açıklandığı için, belirli ilim merkezlerindeki âlimlerin sayılarını tespit etme hususunda faydalı olduğu gibi, değişik bölgelerdeki âlimlerin birbirleriyle irtibatlarını göstermesi açısından da önemlidir.

4. Bu kitapların müellifleri, İslâmî ilimlere dair önemli eserlerin müelliflerine kadar varan isnatlarını gösterdikleri için, o eserlerin sağlam yazma nüshalarının bilinmesinde yardımcı olurlar. Yazma eserlerin neşrinde esas alınacak "güvenilir nüshaları" tespitinde, bu bilgilerden yararlanılır. Böylece, zengin kültürel miras, bu yolla aslı bozulmadan aynen sonraki nesillere aktarılmış olmaktadır.

5. *Mu'cem-meşyaha* kitaplarında, muhtelif zamanlarda İslâm dünyasındaki ilmî faaliyetlere dair zengin malûmat bulma imkânımız vardır. İslâmî ilimlere dair kitapların değişik bölgelere intikâli, âlimlerin seyahat ettiği yerler, hadis dersleri ve müzâkereleri gibi konularda, bu kitaplardan malzeme toplamak mümkündür.¹⁹

6. Bu literatürden; ilgili dönemlerdeki tahsil hayatı, âlimlerin okudukları kitaplar ve derslerde takip edilen eserler hakkında bazı bilgiler çıkarılabilir. Zira,

SÜİFD / 20

25

¹⁸ Meselâ el-Hatîbü'l-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd'ında, bu kitapların ilk ve önemli olan on üç tanesinden istifade etmiştir. ('Umerî, Ekrem Ziyâ', Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd, Riyâd 1405/1985, s. 413-423) Ricâl kitaplarının hemen hepsinde, *mu'cem-meşyaha* kitaplarının adını sıkça görürüz. Örneğin Zehebî'nin Tezkiretü'l-huffâz'ının son cildindeki biyografilerin büyük çoğunda, harrece/'amile/cema'a li nefsihî el-mu'cem veya kâle fî Mu'cemihî şeklindeki ibareler çok geçer. Ricâl âlimleri, şahıslar hakkında ilk elden bilgileri ihtiva ettikleri için, *mu'cem-meşyaha* kitaplanna büyük önem vermişlerdir.

¹⁹ *Mu'cem-meşyaha* kitaplarının önemi için bkz. 'Umerî, Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî s. 412-413; Nûr Seyf Ahmed Muhammed, 'Inâyetü'l-muhaddisîn bi tevsîki'l-merviyât ve esuru zâlik fî tahkîki'l-mahtûtât (Dimâşk 1407/ 1987), s. 30-31.

onların çoğunda, başta Hadis ilmi olmak üzere İslâmî ilimlerde telif edilen kitaplara dair bilgiler yer almaktadır. Hattâ *fihris*, *bemâmec* ve *sebet* adıyla yazılanlarda, neredeyse tamamen kitapların müelliflerine varan isnatlarını göstermeye ağırlık verilmiştir. İbn Hayr'ın *Fihristi* bunların en meşhuru olup, onda değişik ilimlerde yazılmış olan kitapların müelliflerine varan isnatları zikredilmiştir.

İbn Hayr (575/1179) ile İbn Ebi'r-Rabî (688/1289)'in *Fihrist*lerini karşılaştıran Abdülazîz el-Ehvânî, bu asırlardaki tahsil hayatının; "ibtidâ, ihtisaslaşma, tedris-telif" olmak üzere üç dönemi olduğunu söylemiştir. İbtidâ döneminde, okumayazma, dil kuralları ve Kur'ân öğrenilir. Uzun süren ihtisaslaşma döneminde, talebeler genellikle mescitlerde yapılan derslerde, mütehasıs hocalardan belirli kitapları okurlar. Bunun yanında, kendi başlarına da bazı kitapları mütalâa ederler. Bu dönemden sonra, artık kişi ders halkalarına hoca olarak katılabilir ve kitap yazmaya başlar. Ancak, hayatı boyunca, başkalarından istifade etmeye de devam eder.

İbn Hayr, *Fihrist*inde, tahsil hayatının ikinci ve üçüncü merhalesinde okuduğu, rivâyet hakkını aldığı kitapların hepsini kaydetmiştir. Böylece *Fihrist*, bizzat derslerde okunan ve İbn Hayr'ın kendisinin mütalâa ettiği ve ayrıca umûmî ve husûsî icâzetlerle rivâyetine hak kazandığı kitapları ihtiva etmektedir. İbn Ebi'r-Rabî ise, *Bemâmec*inde, sadece ikinci merhalede ders kitabı olarak okuduğu eserleri kaydetmiştir. Bu yüzden, *Bemâmec*in hacmi küçük olup, sadece otuz kûsur kitabı ihtiva etmektedir. Ancak, kendi döneminde yüksek tahsilde okutulan kitapları göstermesi açısından oldukça önemlidir. İbn Ebi'r-Rabî'in *Bemâmec*inde geçen kitaplardan anlaşıldığına göre, o devir yüksek tahsil programında, İslâmî ilimlerin her branşına dengeli bir şekilde ağırlık verilmiştir.²⁰

Sonuç

Mu'cem-meşyaha kitaplarını, "müelliflerinin ilim tahsilinde geçirdiği merhaleleri gösteren güvenilir sicil defterleri" olarak kabul edebiliriz. Bunlar, müellifin, beraber olduğu ve talebelik yaptığı kişilerin isim listeleri ile rivâyet hakkını aldığı kitap ve cüzlere dair isnatlarını ihtiva etmektedir. Her ne kadar, bir kısmında, kitapların tanıtılmasına ağırlık verilmişse de, bu eserler, genellikle hem şahısların, hem de kitapların tanıtımında kullanılabilir önemli kaynaklar arasında sayılabilir.

Bu çalışmalar, muhaddislerin ilim için yardımlaşma örnekleriyle doludur. Hadis âlimleri, gidemedikleri uzak yerlerdeki arkadaşları ile mektuplaşarak, birbirlerini kendi beldelerindeki ilmî gelişmelerden haberdar etmişlerdir. Bu mektuplar, günümüzün gazete ve dergileri mesâbesinde olup, önemli haber ve bilgilerin ilim âlemine nakline vesile olmuştur. Ricâl âlimlerinin, şahıslar hakkında verdikleri bilgilerde, değişik şehirlerdeki ilmî faaliyetleri ve âlimlerle ilgili haberleri ihtiva eden bu mektuplardan önemli ölçüde istifade ettiklerini görmekteyiz.

Mu'cem/meşyahalar incelendiğinde, o dönemlerde zamanımızdaki gibi iletişim imkânları olmamasına rağmen, İslâm âleminin her tarafının birbiriyle sıkı bir irtibat içinde olduğu müşahede edilecektir. Âlimler ve talebeler, ilim için seyahat

²⁰ Abdülazîz el-Ehvânî, a.g.mkl., s. 114-115, 120.

etmeyi âdetâ mecburi bir iş olarak kabul etmektedir. Ticaret için seyahat edenler ile hacca gidip-gelenler de, âlimlerin birbirlerine gönderdikleri mektup ve icâzetleri taşımaktadır.²¹

Muhaddisler, şifâhen veya mektupla birbirlerine, isimlerini, doğum tarihlerini, hocalarını, seyahat ettikleri yerleri, tahsil ettikleri ilimler ile okudukları kitapları, tahsil arkadaşlarını, semâ ettikleri veya icâzetini aldıkları kitapların asıl nüshalarını vb. gibi hususları sormuşlardır. Toplanan bu bilgiler, daha sonra, bizzat muhaddisin kendisi veya talebelerinden birisi tarafından *mu'cem-meşyaha* kitaplarına geçirilmiştir. Hemen her muhaddisin, hocaları ve ilim tahsilindeki arkadaşları, okuduğu ve rivâyet hakkına sahip olduğu eserler için bu tür bir kitabı vardır. Böylece, sahip olunan ilmî-kültürel miras, güvenilir bir şekilde sonraki nesillere aktarılmış olmaktadır.

İbn Hayr'ın (575/1179) *Fihristi* bu alanın en meşhur kaynağıdır. O, bu eserinde, "rivâyet hakkına sahip olduğu kitap ve cüzleri" konularına göre bölümlere ayırıp onların müelliflerine ulaşan isnatlarını göstermiştir. "Hadis ve Hadis ilimleri ile ilgili kitapların" yer aldığı bölüm, eserin hacminin yaklaşık 1/3'ünü kaplamaktadır. Bu yüzden *Fihrist*, özellikle Hadis literatürü için oldukça önemli bir kaynaktır. Ayrıca, kendi zamanına kadar doğu-batı İslâm âleminde yazılan eserleri ihtiva etmesi ve İslâmî ilimlerdeki temel kaynakların yazıldığı döneme yakın olması, onun önemini daha da artırmaktadır.

Böylece, İslâmî ilimlere dair sahip olduğumuz zengin kültür mirasımızın, asırlar boyu en güzel şekilde korunmaya çalışıldığı, bilhassa muhaddislerin bu konuda büyük hizmet îfâ ettiği görülmektedir. Elbette, bu alandaki çabaların en büyük kısmı, temel İslâmî kaynaklarımızın, nesiller boyu aslî özellikleriyle aktarılmasına hasredilmiştir. Netice olarak, *mu'cem-meşyaha* türü eserlerin, bize, kültür mirası kitaplarımızın tarih boyunca geçirdikleri serüveni anlattığını söyleyebiliriz.

HADİS EDEBİYATINDA MU'CEM-MEŞYAHA TÜRÜ KİTAPLAR
(Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)
THE LEXICONS OF HADITH SCHOLARS AND COLLECTIONS
IN HADITH LITERATURE
Doç. Dr.Mehmet Eren

SÜİFD / 20

27

The hadith scholars have formed the tradition of writing lexicons, being called "*mu'jam-mashyakh*", which includes the names of the transmitters from whom they received hadiths and hadith collections to the extent that almost every hadith scholar wrote a book of this kind. This literature can be seen as "reliable records showing the scholarly stages of their authors." These writings contain the names of whom a certain author accompanied and studied with as well as the chains of transmitters from whom he received the certificate

²¹ Münrüddîn Ahmed, a.g.e., s. 107-110.

allowing him to transmit certain hadith collections. Though some of these literature focus on describing the collections, however, much of them serve the function of introducing both the collections and hadith scholars. Thus, Muslim scholars managed to turn over their lore to the following generations.

Key words: Hadith literature, mu'jam, mashyakha, fihrist, barnamaj, thabat

كتب المعاجم والمشيخات في علم الحديث

ألف علماء الحديث كتباً مستقلة عن مشايخهم ومروياتهم التي تلقوها عنهم بطرق التحمل، وأصبح تأليف هذا النوع من المصنفات عادة منتشرة فيما بينهم، حتى ألف معظمهم كتاباً أو أكثر في هذا المجال. فإن كتب المعاجم والمشيخات تعتبر سجلات تعبر عن مراحل تعليم مؤلفيها. وهذه الكتب تحتوي على أسماء رفقاء المؤلف في حلقات العلم ورحلاته وشيوخه ومروياته، بالإضافة إلى ذلك فإن كثيراً منها تعنى بتعريف مرويات مؤلفه عامة، وكذلك يعتبر هذا النوع من المؤلفات مصادر هامة في تراجم الرجال وأسانيدهم الكتب وميزاتهم. ويمكن القول بأن علماء المسلمين نقلوا عن طريق هذه المؤلفات ثرواتهم العلمية والثقافية بشكل موثق إلى الأجيال القادمة..